

і ще більше — про битву «Летьську» (на р. Альті) — особливо в ширшім тексті, як він читається в службі Борису і Глібу:

«И поидоша противу себе, и покрыша поле Летьское обои отъ множества вой.

Бъ же пятокъ тогда, восходящю солнцю и приспѣ о тотъ чинъ Святополкъ с Печенѣгы, и съступишася обои.

И бысть съча зла, яко же не была в Руси.

И за руки емлюче съчахуся, яко по удольемъ крови тещи.

И сосупиша ся трижды и омеркоша бьющеся.

* И бысть громъ великъ и тутенъ, и дождь валикъ, и молньямяъ блистанія.

* Егда же облистаху молнія, бльщаху ся оружие в рукахъ ихъ. И къ вечеру одолѣ Ярославъ, и Святополкъ бѣжа».

Означене звійдкою читається тільки в службі Борису і Глібу (по тексту Іваничських міней). Воно нагадує літописне оповідання про Листвинську битву, що стоїть уже під знаком Боянових «замишлений». Відносини сих двох текстів — про битву Летьську і Листвинську — не ясні, і власне з огляду на те, що тут входить в гру Боянова традиція, питання се досить інтересне.

Як відомо, «Слово о полку Ігоревім», характеризуючи манеру і репертуар Бояна, каже, що він «пѣснь пояше старому Ярославу, храброму Мъстиславу, иже зарѣза Редедю предъ пълкы касожьскими, красному Романови Святъславличу». Були звісні, значить, якісь пісні Боянові про Ярослава і його брата Мстислава, спеціально про його поєдинок з Редедю. Літописне оповідання про сей поєдинок сухе; Боянове оповідання, зовсім можливо, лежить під ним, але очевидно — цілком обезбарвлене:

Мъстиславу сущю Тьмуторокани, поиде на Касогы. Слышавъ же се князь касожьскій Редедя, изиде противу тому. И ставшема обѣма полкома противу себѣ, рече Редедя к Мъстиславу: «Что ради губивѣ дружину межю собою? Но снидевѣся сама бороть. Да аще одолѣши ты, то возьмеши имѣние мое, и жену мою, і дѣти моѣ, и землю мою. Аще ли азъ одолѣю, то възьму твое все». И рече Мъстиславъ: «Тако буди». И съхастася, и рече Редедя къ Мъстиславу: «Не оружиемъ ся биевѣ, но борьбою!» И яста ся бороти крѣпко. И надолзѣ борощемся нма, нача изнамагати Мъстиславъ. Бѣ бо великъ и силенъ Редедя. И рече Мъстиславъ: «О пречистая Богородице, помози ми! Аще одолѣю сему, съзижю церковь во имя твое!» И се рекъ, удари имь о землю. И вынзе ножъ и зарѣза Редедю. И шедъ в землю его взя все имѣние его, и жену его и дѣти его, и дань възложи на Касогы. И пришедъ Тьмутороканю, заложил церковь святыя Богородиця, и създа ю, яже стоятъ и до сего дня Тьмуторокани».

Есть тут певні епічні подібності до Летьської битви, і ще більше — до історії переяславського поединку отрока з печенігом; але нічого з тих Боянових замишлений, котрі до-

волі яскраво схарактеризував автор «Слова о полку Ігоревім».

Більше колоритності в оповіданні про Листвинську битву (я беру ширші варіанти):

«Посла Ярославъ за море по Варягы, и приде Якунь с Варягы. И бѣ Якунь съ лѣпъ, и луда бѣ у него золотомъ истѣкана. И приде къ Ярославу, и иде Ярославъ съ Якуномъ на Мьстислава. Мьстиславъ же слышавъ изиде противу има к Листвену.

Мьстиславъ же с вечера исполчивъ дружину и постави Сѣверъ [сіверян] въ чело противу Варягомъ, а самъ ста с дружиною своєю по крилома.

И бѣше осень. И бывши нощи рябиной, бысть тьма и громъ шибае, молонья, и дождь. И рече Мьстиславъ дружинѣ своей: "Поидемъ на ня, то ны есть корысть!" И повде Мьстиславъ и Ярославъ противу ему.

К съступиса чело. Сѣверъ съ Варягы, и трудишася Варягы съкуше Сѣверъ. И посемъ наступи Мьстиславъ с дружиною своєю и нача съчи Варягы.

И бѣ гроза велика, и съча силна и страшна:

Яко посвѣтяши молни, тако свѣтящеся оружія.

Єлико же молния освѣщаше, толико меча видяху.

И тако другъ друга убиваше.

И бѣ гроза велика

И съча зла и силна.

Видѣвъ же Ярославъ, яко побѣжаемъ есть, побѣже съ Якуномъ княземъ варяжъскимъ, и Якунь ту отбѣже луды златое.

Мьстиславъ же о свѣтъ заутра видѣвъ лежашъ исѣчены свои Сѣверъ и Варягы Ярославли, и рече:

"Кто сему не радъ?

се лежить Сѣверянинъ, а се Варягъ,

а дружина своя цѣла!"»

Я умисно вирізнив, короткими рядками, сі місця, де найбільше чується поетичний стиль і ритм. Дає себе відчувати або якийсь покорочення (дуже стисле), або комбінування кількох епосів; воно виявляється і в різних повтореннях в опису сеї «рябиної» («горобиної») ночі, що становить найсильніше місце сього уривку. Один епос міг займатись отсим «ліпим» (гарним) Якуном в золотоканім лудані, що втеряв його, тікаючи, в битві¹. Він потім, в оповіданнях «Патерика», виступає як сеньйор боярської київської родини, з котрої походили добродії Печерського монастиря Симон Варяг і його внук Георгій тисяцький: предком її називається «князь Африканъ, братъ Якуна [с] лѣпого, иже отбѣже златы луды, біяся полком по Ярославъ с лютымъ

¹ Замітки до сих текстів в Історії, II, 1 вид., с. 19—20; Шахматовъ, Разысканія, с. 223; Голубовскій, Служба св. мученикамъ Борису и Глѣбу въ Иваничской минеѣ.—Чтенія київські, т. XIV. Шахматов і тут пробує відділити текст новгородський від київського. Поправка «съ лѣпъ» замість «слѣпъ», запропонована Ламбіним, прийнята при виданні Лаврент. літопису, ним мовчки відкинена.

Мьстиславомь»: його діти, вигнані з батьківщини Якуном, прийшли потім до Києва.

Другий епос займається особливо Мстиславом і величає його незвичайне прив'язання до дружини, засвідчене таким цікавим способом в сій битві. Сей мотив повторюється в по-смертній похвалі йому, яка теж може належати до тої ж епічної традиції, зв'язаної з іменем Бояна:

«Бъ же Мьстиславъ дебелъ тълomъ, черьномъ лицемъ, великома очима, храбръ на рати, милостивъ, и любляше дружину по велику, имѣния не щадяше, ни пития ни ядения броняше».

Аналогічну фразу ми не раз потім стрічаємо в княжих характеристиках XII в., і дуже правдоподібно, що вона епічного походження.

В літописних звістках про Романа Святославича є тільки одна поетична фраза, що лунає як відгомін пісні, може, дійсно Боянної — в оповіданні про його останній похід і смерть:

И суть кости его до сего лѣта тамо лежаче,
сына Святославля и внука Ярославля.

Тема про чудодія Всеслава, оброблена також Бояном,— з його іменем «Слово» спеціально зв'язує мораль сеї історії («тому вѣшей Боянъ и прѣвое припѣвку смыслении рече: ни хытру ни горазду, ни птцю горазду суда божія не минути»),— лишила сорозмірно мало сліду в літописі. В руках її укладчиків, як ми бачили, була якась побожна повість, яка гарно оповідала історію його конфлікту з київськими князями з релігійно-морального становища, і вона позбавляла його потреби запозичатися у поетів. Тільки на початку, записуючи початок панування Всеслава (під р. 1044), котрийсь з редакторів зробив маленький екскурс в сферу поетичної традиції:

«В се же лѣто умре Брячиславъ, сынъ Изяславль, внукъ Володимерь, отецъ Всеславль, и Всеславъ, сынъ его, съде на столъ его. Єгоже роди мати отъ вѣлхванья. Матери бо родивши его, бысть ему язвено на главъ его, рекоша бо волсви матери его: «се язвено навяжи нанъ, да носить е до живота своего».— Єже носить Всеславъ и до сего дня на собѣ. Сего ради немилостивъ естъ на кровъпролитѣ».

Як бачимо, записка внесена до літопису ще за життя Всеслава (щоправда, княжив він безконечно довго, до р. 1101, і тим, можливо, скріпив переконання про своє незвичайне походження). Але постилізована вона доволі неявно, так, як би звивала докупи дві епічні теми. Одна — про надприродне уродження Всеслава, з чим могли зв'язуватися

його надприродні здібності, описані Бояном чи іншим поетом, котрого твір використаний в «Слові» і ще більше — в героїчних поемах, відгомін котрих зостав у билинах про Вольгу-Волхва Всеславовича. Друга — про чари, зроблені над Всеславом уже після уродження: у дитини була на голові «сорочка» і волхви веліли зав'язати її як магічну пов'язку, котру Всеслав носив усе життя — і через те був «немилостив на кровпролиття».

Чи єсть тут щось від Боянної поеми, не знати, і ні про чім того не видно виразно, навіть коли не дошукуватися спеціальних подібностей саме з піснею про Всеслава в «Слові о полку Ігоревім», котру вважають (декотрі) ексцерптом з Боянної поеми чи екскурсом в сферу його мотивів.

Нарешті, з засланням Олега «за море Царгороду», що сталося з початком київського володіння Всеволода (коло р. 1080), з деякою правдоподібністю зв'язується процитована «Словом о полку Ігоревім» Боянова припівка:

Тяжко ти головѣ кромѣ плечю!..

Се правдоподібно настільки, що досить добре замикає круг Боянових тем, перечислених «Словом»: Ярослав, Мстислав, Всеслав, Роман і Олег, приблизно п'ятдесятилітній круг подій — від поединку Мстислава з Редедєю до заслання Олега, те, що може держати в живій пам'яті одно покоління. Вважаю бо відкиненою наукою теорію про Бояна як абстрактне ім'я поета взагалі: Гомера, як думав колись Вєземський, якогось болгарського поета, як здогадувався Вє. Міллер, чи загалом поета-оповідача, від «баяти», складати байки, як думали інші. Ім'я се дійсно може бути епітетом тільки, що означав автора пісень, але в устах автора «Слова», чи його редактора, воно було-таки іменем, очевидно, з котрим у нього зв'язувався образ конкретного поета, з конкретним репертуаром, котрий він вичислив в «Слові» і характеризував його манеру.

Наведені ним цитати і взірці Боянових словес, в зв'язку з сею характеристикою його нахилу «розіткатися мислею по древу, сірим вовком по землі, сизим орлом під облаки», вибираючи з безконечного багатства тем («стада лебедей») щось конкретне в славу того чи іншого князя, дають нам поняття про його манеру:

Не буря соколы занесе через поля широкая —
Галичи стада бѣжать къ Дону великому

Комони ржуть за Сулою,
Звенить слава въ Киевѣ...

А коли вважати взірцем його стилю і фрагменти про Все-
слава:

На седьмом вѣцѣ Трояни
Врѣже Всеславъ жребій
О дѣвицю себѣ любу... —

аж до:

Тому въ Полотскѣ позвониша
Заутренюю рано у Святѣя Софеи в колоколы,
А онъ въ Кѣевѣ звонъ слыша,

та ще й ремінісценції Олегових часів (хоч се менш обгрун-
товане):

Сѣяшеться и ростяшеть усобицами,
Погибашеть жизнь Дажь-Божа внука... —

де дійсно є характеристичні подібності, в образах битви на Немізі і загальної руїни за Олегових часів, то се в сумі дає доволі змістовне поняття про Боянові замишленія. Широкий стиль, вибір образів з безконечного світового простору, кохання в традиційних поетичних фразах (*loci communes*) старої української творчості, перевага таких зверхніх поетичних тем над конкретним історичним змістом і доволі свобідне його трактування (тому приклад дає хронологічне переставлення подій в фрагменті про Всеслава). Так представляється манера, котрій автор «Слова» хоче протиставити більш реальний і історичний свій виклад «по былинамъ», реальним фактам сучасності, а не по гарним, але дуже «стилізованим» Бояновим замишленіям.

Порівнюючи ті вказівки, які дає «Слово», з слідами поетичного оброблення вказаних ним тем в літописі, бачимо справді деякі аналогії. Образ Листвинської битви дійсно має подібну зафарбу, як опис битви на Немізі в пісні про Всеслава. Загалом же, очевидно, літописці, використовуючи Боянові пісні, старались якнайпильніше вибрати з них конкретний історичний зміст, а обчистити з декоративних замишленій. А що того змісту, тих «билин», вживаючи виразу «Слова», в Боянових піснях було небагато, а все лежало головню в поетичнім «замишленію», то ж так мало знаходимо ми дійсно Боянового в тих переповіданнях літопису, котрі, йдучи за вказівками «Слова», ми з значною правдоподібністю можемо вважати за парафрази його пісень, тільки безмірно сухі і далекі.

Церковна поезія. Говорячи про поезію сього століття, випадало б сказати дещо про поезію церковну. Століття поширення візантійських культурних впливів в слов'янських землях були епохою високого розвитку візантійської цер-

ковної поезії, яка займала одне з перших місць в літературній творчості тої доби. З поширенням візантійської церковності в землях балканських, а потім східнослов'янських церковна поезія культивувалась тут в формах церковнослов'янських та мала величезний вплив на вироблення місцевої поетичної, літературної манери взагалі. Я вище зазначив потребу пильнішого студіювання сих впливів, досі мало досліджених і легковажених. Без відповідного їх освітлення образ старої поетичної творчості все буде неясний. Мусимо пам'ятати, що кожна письменна людина тих часів пройшла церковну науку і стояла під впливами її літературних форм, зокрема церковної, біблійної і візантійської поезії. Приклад нашого Кобзаря XIX в., котрий, при всій своїй ненависті до «візантійства» і церковності, так глибоко пересаж біблійними впливами, що несвідомо для себе починає говорити біблійним стилем, як тільки почуває потребу піднести тон своєї мови, може бути ілюстрацією всієї нашої старійшої і новішої братії, яка починала свою освіту від «блажен муж», і часто свою власну поетичну творчість починала від переспівів і наслідувань творів біблійних і церковних.

В попереднім був названий один з перших авторів слов'янських стихотворів, ученик і наступник в літературній праці св. Мефодія, Константин, єпископ словенський. У нас серед першої письменницької плеяди Печерського монастиря згадується, як сучасник Нестора, Григорій «творець канонів»¹, правдоподібно не перший з «творців» того роду, — тільки що і з його творів досі нічого напевно не відомо. Митр. Іоанна, котрого іменем надписується Служба Борису і Глібу, уважають першим митрополитом того імені, сучасником Ярослава, тому, напр., митр. Макарій вважав сю службу «найстаршим літературним твором Київської Русі»². Служба ся, звісна в кількох копіях XII в., дійсно має прикмети великої старини, хоча теж, можливо, не була най-

¹ Повість Поликарпа так вичисляє визначніших отців печерських, які виганяли бісів з вишезгаданого Никити, що необережно заглибився в студії Старого Завіту (див. вище): «Никонъ игумень, Іоаннъ иже бысть по немъ игумень, Пуминъ постникъ, Матфѣй прозорливецъ, Исакѣй святый (див. вище), Агальтъ лѣцель, Григорий чудотворецъ, Никола иже бысть послѣже епископъ Тьмутороканю, Нестеръ иже написа лѣтописецъ, Григорий творецъ кануномъ, Фектисть иже бысть епископъ Чернигову, Онисифоръ прозорливецъ». — Патерик, вид. Абрамовича, с. 201.

² Історія Русской церкви, I, с. 103. Ся «служба» — стихири і канон звісні в кількох рукописах XII в., в однім вони мають напис: «творение Іоанна митрополита русьскаго». Кілька разів публіковано виривки з них: з новгородського «обиходу церковного», списаного за «єпископа Аркадія» (1156—1163), і з служебної мінеї москов. синод. друкарні, теж

старшим твором в тім роді. Але, як найстарший досі відомий взірець старої нашої гімнології, він, в кожному разі, варт того, щоб навести з нього кілька взірців:

«Кыми похвальными вѣнцы вѣнчаемъ пѣваема,
раздѣлая телесема и совокупленая душею
вѣрнымъ людемъ теплая заступника,
земля русьскыя удобренне,
всая вселенныя наслаженне,
мужеумнымъ смыслоь бѣсовскую державу разрушьшая,
Христовымъ подобиемъ — подающаго миръ и велию милость.

Кыми пѣснными добротами украсимъ пѣваема
Романа силу имущаго на страсти доблестыи
и Давида купно ревнителя,
оба свѣтлѣ присно сияючи и озаряючи свѣтомъ
добродѣтели благочестивыя вся,
Христовы увѣдѣвша заповѣди божественныя
прославистася славно всѣмъ — подающаго намъ миръ и
велию милость.

Придѣте новохрещени русии собори
и видѣмъ, како без вины судъ приемлетъ мученикъ, Борисъ —
завистию братьею копиемъ тѣло его прободоша
и крови пролитие сотвориша
отъ наваженія дияволя.
Глѣбый же отъ того же брата Святополка ножемъ зарѣзанъ бысть
и межю двѣма колодами сокровень.
Но сия вѣнчаастася, а онъ бес памяти погыбе,
сия же Христа Бога молита о спасеніи душъ нашихъ.

Придѣте вси вѣрнии собори русьстии
да похвалимъ добра князя Бориса и Глѣба,
яко отчею любовию даръ воспримша,
и коликы воя земля Русьскыя въ руку держаща
не противляшася брату —
оноя славы взирающа,
тѣмъ же увязоста вѣнцемъ
отъ Христа Бога и Спаса душамъ нашимъ».

Дуже старим твором нашої гімнології являється також служба св. Феодосієві, вписана в мінеї XIII—XIV в.¹, включена також до «Патерика» 1406 р.² Вона анонімна, але хто зна, чи не належить її вважати твором згаданого Григорія печерського. Навожу з неї останню пісню канона, з згаданої мінеї (москов. синод. друкарні), справляючи деякі місця на основі «Патерика»:

«Память твоя днесъ намъ яко солнце восия, преподобне, цѣлююще рану твою яко божественный кивоть, вѣрно въспѣвающе твое успенье с вышними силами, Феодосье!»

XII в. Я беру нижче наведені виривки з вид. Срезневського в «Извѣстіях акад. наукъ», X, с. 501 і дд. і з «Исторіі рус. церкви» Голубінського, I, 2, с. 429 і дд.

¹ Надруковано у Голубінського, Ист. рус. церкви, 1, 2, с. 434.

² Вид. Абрамовича, с. 138 (в ширшій формі).

Радуйся, граде Русьскыи, примъ скровище некрадомо! Отъ Бога
або помощника велика блаженнаго и заступника теплаго, божествена-
го Феодосья ты въсприять, с лики мнишьскими нынѣ веселяся.

Събрася торжество нынѣ в память твою въспѣти Господа, тобѣ
подавашаго добляя труды, яже ты претерпѣ [въ] тѣмъ и молися ему
избавити ся стаду твоему от соблазнѣ вражьихъ, еже ты стяжа мудре
молитвами твоими».